

JOANNA LUBECKA

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID: 0000-0002-2965-7925

lubeckaj@gmail.com

Prawnicy-badacze – o roli Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego w badaniu i osądzeniu niemieckich zbrodni

Wprowadzenie

Tadeusz Cyprian i Jerzy Sawicki nie są w obszarze badań nad okupacją niemiecką klasykami *sensu stricto*. Ich zasługą, podobnie jak wielu innych prawników, jest jednak zebranie, uporządkowanie i przeanalizowanie pod kątem prawnym ogromnego materiału dokumentującego okupację. By przygotować akty oskarżenia, musieli przeanalizować prawo materialne (jego adekwatność i przydatność do osądzania zbrodni nowego typu), a następnie w oparciu o zebrany materiał dowodowy skonstruować linię oskarżenia. Cyprian i Sawicki stali się więc *nolens volens* jednymi z pierwszych badaczy okupacji niemieckiej w Polsce. Żaden z nich w swoim przedwojennym dorobku naukowym ani publicystycznym nie zajmował się międzynarodowym prawem karnym. Specjalizacją Cypriana było m.in. prawo prasowe oraz prawo ruchu drogowego, a Sawickiego – procedury prawa karnego, szczególnie pod kątem traktowania więźniów¹.

¹ Zwłaszcza w publicystycznych tekstach Sawickiego widać humanistyczny rys oraz troskę o przestrzeganie prawa i godność człowieka, szczególnie oskarżonego i uwięzionego, często bezsilnego wobec aparatu państwa. Jego najważniejsze artykuły ukazywały się w „Buncie Młodych” i dotyczyły kondycji polskiego prawa karnego i jego stosowania. W serii czterech obszernych tekstów pt. *Cicha i głośnie prawda sądownictwa* przeprowadził druzgocącą krytykę przepisów i przede wszystkim procedur prawa karnego. J. Sawicki, *Cicha i głośnie prawda sądownictwa*, cz. 1, „Bunt Młodych” 1934, nr 8 (57), s. 5; tenże, *Cicha...*, cz. 2, „Bunt Młodych” 1934, nr 9 (58), s. 4–5; tenże, *Cicha...*, cz. 3, „Bunt Młodych” 1934, nr 10 (59), s. 3; tenże, *Cicha...*, cz. 4 „Bunt Młodych” 1934, nr 11 (60), s. 3.

O zestawieniu tych prawników w niniejszym tekście zdecydowała ich ścisła współpraca w trakcie procesu norymberskiego – obaj wchodził bowiem w skład czteroosobowej polskiej delegacji prokuratorów obok Stanisława Piotrowskiego i Stefana Kurowskiego – oraz udział w procesach przed Najwyższym Trybunałem Narodowym (NTN)².

Nie bez znaczenia dla współpracy obu prawników była trwająca wiele lat przyjaźń, zapoczątkowana jesienią 1945 r. w Anglii, gdy „dojrzały już człowiek przybysz do Londynu z misją; człowiek, który został naszpikowany czujnością i tym, że ma uważać, z kim się tam styka”, spotkał się z „funkcjonariuszem rządu londyńskiego”, jak powiedział Sawicki w lutym 1967 r. w trakcie uroczystości czterdziestopięciolecia pracy naukowej Tadeusza Cypriana³. Sawicki został wówczas wysłany do stolicy Wielkiej Brytanii jako delegat Ministerstwa Sprawiedliwości do Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (UNWCC), a Cyprian dołączył do tej delegacji z ramienia Rządu Jedności Narodowej (wcześniej rządu emigracyjnego).

W czasie trwania procesów przed NTN z racji zadań prokuratorskich musieli traktować bazę faktograficzną dotyczącą okupacji w sposób utylitarny, miała bowiem służyć za podstawę aktów oskarżenia. Udział w przygotowaniu procesów zaowocował również dorobkiem naukowym: praca habilitacyjna Tadeusza Cypriana złożona w 1949 r. na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu poświęcona była *Historii międzynarodowego prawa karnego*, a dysertacja Jerzego Sawickiego obroniona na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1947 r. nosiła tytuł *Podstawy socjologiczno-prawne odpowiedzialności zbrodniarzy faszystowskich*.

Do najbardziej znaczących pozycji Sawickiego w zakresie ścigania i badania zbrodni narodowo-socjalistycznych należą: *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933–1948*, *Przed polskim prokuratorem. Dokumenty i komentarze*, *Przestępstwo*

² Najwyższy Trybunał Narodowy był cywilnym sądem specjalnym utworzonym na mocy dekretu z 18 II 1946 r. i działającym na podstawie *Dekretu z dnia 22 stycznia 1946 r. o Najwyższym Trybunale Narodowym*. W latach 1946–1948 odbyło się przed nim siedem procesów, w których oskarżono o zbrodnie 49 funkcjonariuszy Rzeszy (m.in. Amona Götha, Rudolfa Hößa i Arthura Greisera). NTN był pionierem w wytyczaniu nowych procedur i interpretacji w orzecznictwie z zakresu zbrodni narodowosocjalistycznych. Szerzej zob. m.in. J. Lubecka, *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Instytut Pamięci Narodowej, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2021. Zob. także: *Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 października 1946 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu z dnia 22 stycznia 1946 r. o Najwyższym Trybunale Narodowym*, Dz.U. 1946, nr 59, poz. 327; *Dekret z dnia 11 kwietnia 1947 r. o zmianie dekretu o Najwyższym Trybunale Narodowym*, Dz.U. 1947, nr 32, poz. 143; *Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego*, Dz.U. 1949, nr 32, poz. 238.

³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [dalej: AIPN], 0 192/339, MSW, t. 2, Ste-nogram przemówienia profesora Sawickiego z okazji jubileuszu 45. rocznicy działalności naukowej prof. dr. Tadeusza Cypriana, k. 190–194. W mowie tej Sawicki tylko wspominał o bardzo trudnych wspólnych przeżyciach – próbach zmuszenia obu prawników do kłamstw na temat Powstania Warszawskiego i blokowania ich publikacji o procesie norymberskim.

podżegania do wojny, *De Nuremberg à la nouvelle Wehrmacht* oraz *Als sei Nürnberg nie gewesen. Die Abkehr von den völkerrechtlichen Prinzipien der Nürnberger Urteile*. Wraz z Bolesławem Walawskim opracował *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu. Z komentarzem*, a z Igorem Andrejewem i Leszkiem Lernellem – podręcznik *Prawo karne Polski Ludowej*⁴.

Cyprian jest natomiast autorem opracowania *Wehrmacht, zbrodnia i kara* oraz kilku artykułów, m.in.: *Obóz koncentracyjny organizacją przestępczą* w „Demokratycznym Przeglądzie Prawniczym”, *Zbrodnie przeciwko pokojowi* w „Państwie i Prawie” oraz *Faktyczna i prawna sytuacja delegacji polskiej na procesie norymberskim* w opracowaniu zbiorowym na temat procesu w Norymberdze⁵.

Zdecydowaną większość publikacji dotyczących zbrodni i ich karania obaj prawnicy napisali wspólnie. Są to m.in. *Oskarżamy, Siedem wyroków Najwyższego Trybunału Narodowego, Sprawy polskie w procesie norymberskim, Walka o zasady norymberskie (1945–1955)* i *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*⁶. Należy dodać, że spośród książek dotyczących procesu norymberskiego dwie zostały przetłumaczone na język angielski: *Nazi Rule in Poland, 1939–1945* oraz *Nuremberg in Retrospect. People and Issues of the Trial*⁷.

⁴ J. Sawicki, *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933–1948*, Księgarnia Wydawnicza „L.J. Jaroszewski”, Kraków 1949; tenże, *Przestępstwo podżegania do wojny*, Warszawa 1951; tenże, *De Nuremberg à la nouvelle Wehrmacht*, Editions „Polonia”, Varsovie 1958; tenże, *Als sei Nürnberg nie gewesen. Die Abkehr von den völkerrechtlichen Prinzipien der Nürnberger Urteile*, Deutscher Zentraverlag, Berlin 1958; tenże, *Przed polskim prokuratorem. Dokumenty i komentarze*, Iskry, Warszawa 1961; J. Sawicki, B. Walawski, *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu. Z komentarzem*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik” Kraków 1945; I. Andrejew, L. Lernel, J. Sawicki, *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu części ogólnej*, Wydawnictwo Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 1950.

⁵ T. Cyprian, *Wehrmacht, zbrodnia i kara*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1971; tenże, *Zbrodnie przeciwko pokojowi*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 3, s. 21–26; tenże, *Obóz koncentracyjny organizacją przestępczą*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 1, s. 19–22; tenże, *Faktyczna i prawna sytuacja delegacji polskiej na procesie norymberskim*, [w:] *Norymberga – nadal otwarty rozdział historii. W XXX rocznicę wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa 1977, s. 110–121.

⁶ T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy*, Wydawnictwo „Przełom”, Kraków 1949; ciż, *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, t. 1–2, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1946; ciż, *Materiały norymberskie. Umowa, statut, akt oskarżenia, wyrok, radzieckie votum*, Książka, Warszawa 1948; ciż, *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, E. Kuthan, Warszawa 1948; ciż, *Przestępstwa międzynarodowe*, Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, Warszawa 1948; ciż, *Procesy wielkich zbrodniarzy wojennych w Polsce*, Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, Warszawa 1949; ciż, *Walka o zasady norymberskie (1945–1955)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956; ciż, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Instytut Zachodni, Poznań 1956; ciż, *Przed trybunałem świata. Refleksje, wspomnienia, dokumenty*, cz. 1–2, Książka i Wiedza, Warszawa 1962; ciż, *Siedem wyroków Najwyższego Trybunału Narodowego*, Instytut Zachodni, Poznań 1962; ciż, *Nieznaną Norymberga. Dwanaście procesów*, Książka i Wiedza, Warszawa 1965; ciż, *Ludzie i sprawy Norymbergi*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1967. Zob. także: T. Cyprian, J. Sawicki, M. Siewierski, *Głos ma prokurator...*, Iskry, Warszawa 1962.

⁷ T. Cyprian, J. Sawicki, *Nazi Rule in Poland, 1939–1945*, Polonia, Warsaw 1961; ciż, *Nuremberg in Retrospect. People and Issues of the Trial*, Western Press Agency, Warsaw 1967.

Publikacje obu prawników, a przede wszystkim przemówienia sądowe, świadczą o ich nieprzeciętnej erudycji oraz zdolnościach oratorskich. Obaj mieli wielki talent do nauki języków – Cyprian władał francuskim, angielskim, niemieckim, rosyjskim i włoskim, a także greką i łaciną, a Sawicki rosyjskim, ukraińskim, angielskim, francuskim, niemieckim, hebrajskim i arabskim. Dla obu charakterystyczne było posługiwanie się na sali sądowej emocjami: ich mowy oskarżycielskie często epatują zagadnieniami etycznymi, w plastyczny sposób odmalowują warunki okupacji i ukazują moralny dualizm oskarżonych. Być może był to skutek doświadczeń procesu norymberskiego, w którym szczególnie sowieccy prawnicy stosowali tego typu zabiegi⁸.

Efektem pracy obu prawników, polegającej głównie na przygotowaniu koncepcji aktów oskarżenia, było również wspólne opisywanie w kolejnych publikacjach zmagañ prawnych z nowym typem zbrodni. Niewątpliwą ich zasługą były nowatorskie pomysły osądzenia zbrodni wieloosobowych poprzez stworzenie koncepcji zbrodniczego systemu, w której twórczo wykorzystali istniejące już w międzywojennej Polsce przepisy prawa karnego (kodeks postępowania karnego z 1928 r. i kodeks karny z 1932 – tzw. kodeks Makarewicza) oraz własne doświadczenia z procesów anglosaskich i norymberskiego. Ich zasługą była również aktywna implementacja prawa norymberskiego do polskiego systemu prawnego i procedury karnej, co widoczne jest w kolejnych procesach przed NTN.

Efektem pracy polskich prawników zaangażowanych w procesy przed Trybunałem było wypracowanie idei sądenia niemieckich zbrodniarzy z wykorzystaniem koncepcji ludobójstwa, zbrodniczego systemu oraz ukazywaniem obozów koncentracyjnych jako organizacji przestępczych. Wyrażona przez Cypriana i Sawickiego ocena, że praca prawników zaangażowanych w działalność NTN była szczytowym osiągnięciem polskiej judykatury, nie wydaje się więc przesadzona⁹. Choć w wypracowaniu koncepcji i procedur uczestniczyło też wielu innych prawników (m.in. Mieczysław Siewierski, Jan Sehn i Stefan Glaser), to jednak Cyprian i Sawicki, dzięki połączeniu prac koncepcyjnych, swego doświadczenia międzynarodowego oraz udziału w procesach przed NTN, zasługują na szczególną uwagę¹⁰.

Zanim jednak przejdziemy do omówienia zasług obu prawników dla polskiego orzecznictwa w sprawach o niemieckie zbrodnie, warto pokrótce przyjrzeć się ich prawnym życiorysom.

⁸ F. Hirsch, *Soviet Judgment at Nuremberg. A New History of the International Military Tribunal after World War II*, Oxford University Press, Oxford 2020.

⁹ T. Cyprian, J. Sawicki, *Siedem...*

¹⁰ Szerzej zob. P. Grzebyk, B. Krzan, K. Wierczyńska, *Polski dorobek w zakresie międzynarodowego prawa karnego w latach 1918–2018*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2023.

Tadeusz Cyprian (1898–1979)

Tadeusz Cyprian urodził się 21 lutego 1898 r. w Zabłotowie na Podolu, a zmarł 8 sierpnia 1979 w Poznaniu. Pochodził z urzędniczej rodziny, był uczniem lwowskiego gimnazjum im. Franciszka Józefa, które ukończył w 1916 r. W późniejszych latach związał się z Poznaniem, także jako profesor katedry prawa tamtejszego uniwersytetu. Przez dziesięciolecia łączył dwie pasje swojego życia – prawo oraz fotografię. W czasie pierwszej wojny światowej służył w hallerczykach we Francji, a potem brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej.

Podczas drugiej wojny światowej już jako rezerwista towarzyszył w charakterze fotografa polskim siłom powietrznym w Wielkiej Brytanii i Afryce. Potem w Anglii zaangażował się w prace Komisji ds. Klęski Wrześniowej, a ostatecznie pracował w UNWCC¹¹. Był również współautorem dekretu o ściganiu i karaniu zbrodniarzy z 30 marca 1943 r., który jednak na mocy manifestu PKWN z 22 lipca 1944 r. uznany został za nieważny¹². Jako przedstawiciel Polski brał udział w pracach zespołu przygotowującego zasady *Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego* (statutu norymberskiego). W lutym 1945 r. odmówił podpisania protestu przeciwko deklaracji jałtańskiej i podjął decyzję o powrocie do kraju, choć zdawał sobie sprawę z możliwych konsekwencji takiego kroku. W swoim notesie zapisał: „Wracam nawet na ryzyko do kraju”¹³. Kluczową rolę w pozyskaniu akceptacji władz komunistycznych dla udziału Cypriana w pracach UNWCC odegrał Bohdan Winiarski, wkrótce sędzia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości¹⁴. Z jej ramienia uczestniczył w procesie załogi Bergen-Belsen przed brytyjskim sądem wojskowym w Lüneburgu¹⁵. Następnie był członkiem czteroosobowej polskiej

¹¹ AIPN, GK, 910/2, Archiwum osobiste Tadeusza Cypriana (całateczka poświęcona jest działalności w Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych). Zob. także: M. Szwarczyk, *Tadeusz Cyprian (1898–1979)*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji UMCS 1949–2009. Księga jubileuszowa z okazji sześćdziesięciolecia Wydziału Prawa i Administracji UMCS w Lublinie*, red. A. Przyborska-Klimczak, Oficyna Wydawnicza „Verba”, Lublin 2009, s. 47–57; M. Rybicka, *Prof. Tadeusz Cyprian. Toga i obiektyw*, „Życie Uniwersyteckie” [online], 7 I 2019 [dostęp: 15 II 2024]: <<https://www.uniwersyteckie.pl/sto-lat-uam/prof-tadeusz-cyprian-toga-i-obiektyw>>.

¹² P. Grzebyk, B. Krzan, K. Wierczyńska, *Polski...*, s. 97.

¹³ Z dokumentacji wynika, że negatywne konsekwencje dotknęły Cypriana przede wszystkim w kręgach emigracyjnych. 24 XI 1945 r. pozbawiony został członkostwa w Zarządzie Zrzeszenia Sędziów i Prokuratorów Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie, co było oczywistym skutkiem jego decyzji. Jedną z emigracyjnych gazet nazwała go „pierwszorzędnej wielkości gwiazdą w warszawskiej Bezpiece”. AIPN, GK, 910/4, Archiwum osobiste Tadeusza Cypriana, k. 86–87; M. Rybicka, *Prof. Tadeusz Cyprian...*

¹⁴ A. Fijałkowski, *Tadeusz Cyprian: Polish War Crimes Prosecutor and Photographer*, „Law and Humanities” 2021, vol. 15, issue 1, s. 47–83; M. Marcinko, *The Concept of Genocide in the Trials of Nazi Criminals before the Polish National Tribunal*, [w:] *Historical Origins of International Criminal Law*, vol. 2, ed. M. Bergsmo, Cheah W.L., Yi P., Torkel Opsahl Academic EPublisher, Brussels 2014, s. 639–696; T. Cyprian, *Faktyczna...*, s. 110–121.

¹⁵ M.J. Bazyley, F.M. Tuerkheimer, *The Forgotten Trials of the Holocaust*, New York University Press, New York 2014, s. 119.

delegacji w trakcie procesu przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze (MTW)¹⁶. Międzynarodowe doświadczenia i kontakty Cypriana z pewnością były bezcenne dla jego działalności w Polsce, co potwierdza zachowana korespondencja, m.in. z brytyjskim prokuratorem Hartleyem Shawcrosssem, który w liście z czerwca 1946 r. dziękuje Cyprianowi za uczynienie jego wizyty w Polsce niezapomnianą. „Mam też nadzieję, że wkrótce będziemy mieli okazję odnowić naszą przyjaźń” – pisał Shawcross¹⁷. Amerykański prokurator Robert Jackson właśnie za pośrednictwem Cypriana poinformował władze Uniwersytetu Warszawskiego, że nie będzie mógł uczestniczyć w uroczystościach nadania mu doktoratu *honoris causa*¹⁸. Elwyn Jones, młodszy radca prawny Shawcrossa w Norymberdze, wyrażał zaś w liście z lipca 1946 r. głęboką wdzięczność i zapewniał o swojej przyjaźni¹⁹.

Po powrocie do kraju Tadeusz Cyprian powołany został na stanowisko prokuratora Najwyższego Trybunału Narodowego w Warszawie, a następnie dyrektora Departamentu Nadzoru Prokuratorskiego w Ministerstwie Sprawiedliwości i sędziego Sądu Najwyższego, którą to funkcję piastował do 1953 r. Równocześnie był szefem Katedry Prawa Karnego na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W 1953 r. wrócił jednak na Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie w 1957 r. objął Katedrę Prawa Karnego i jednocześnie otrzymał nominację na stanowisko profesora zwyczajnego. W roku 1968 przeszedł na emeryturę²⁰.

Jerzy Sawicki (1910–1967)

Jerzy Sawicki, znany również pod pseudonimem „Lex”, był jedną z najbarwniejszych postaci powojennego środowiska prawników w Polsce. Urodził się 23 stycznia 1910 r. w Gródku Jagiellońskim w zasymilowanej rodzinie żydowskiej jako Izidor Reisler, a zmarł 5 czerwca 1967 r. Na wydziale prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie studiował w tym samym czasie co Rafał Lemkin i Hersch Lauterpacht. Wśród wykładowców byli tam wówczas jedni z najwybitniejszych myślicieli prawnych swojego pokolenia, tacy jak Roman Longchamps de Brier, Ludwik Ehrlich i Juliusz Makarewicz²¹. Teściem Sawickiego był wybitny lwowski

¹⁶ Cyprian wspomina w jednym z listów z tego czasu, że przewodniczący tej komisji Stefan Kurowski „ani słowa nie mówi po angielsku”. AIPN, GK, 910/3, k. 5.

¹⁷ Tamże, GK, 910/4, Archiwum osobiste Tadeusza Cypriana, List Hartleya Shawcrossa do Tadeusza Cypriana, 24 VI 1946, k. 2.

¹⁸ Tamże, List Roberta Jacksona do Tadeusza Cypriana, 1 X 1946, k. 4.

¹⁹ Tamże, List Elwyna Jonesa do Tadeusza Cypriana, 1 VII 1946, k. 3.

²⁰ A. Ratajczak, *Profesor doktor Tadeusz Cyprian*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1976, z. 4, s. 3–8.

²¹ Po drugiej wojnie światowej Ehrlich sporządzał dla NTN ekspertyzy na temat kluczowych zagadnień prawa międzynarodowego. P. Grzebyk, R. Tarnogórski, *Siła prawa zamiast prawa siły. Ludwik Ehrlich i jego wkład w rozwój nauki prawa międzynarodowego oraz nauki o stosunkach międzynarodowych*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2020.

prawnik i działacz społeczny Lejb Landau²². Mimo że Sawicki był z przekonania socjalistą, w młodości pisywał artykuły do konserwatywnego „Buntu Młodych” i „Wiadomości Literackich”²³. W czasie wojny jako osoba pochodzenia żydowskiego musiał się ukrywać, a według niektórych źródeł kolaborował z Gestapo²⁴. Przełomem w jego karierze był toczący się między październikiem 1944 a lutym 1945 r. proces załogi KL Lublin przed specjalnym sądem karnym w Lublinie. Potem pracował w Biurze Współpracy Międzynarodowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Był członkiem polskiej komisji przed MTW w Norymberdze i wtedy też przesłuchiwał Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, Josefa Bühlera, Walthera von Brauchitscha, Heinza Guderiana i innych. Następnie, już jako prokurator NTN, zasłynął świetnymi wystąpieniami, które znacząco wpłynęły na procesy niemieckich zbrodniarzy wojennych. Wraz z Cyprianem i Siewierskim stworzył konstrukty prawne pozwalające w praktyce sądzić zbrodnie nowego typu. Od lat pięćdziesiątych Urząd Bezpieczeństwa, a następnie Służba Bezpieczeństwa prowadziły wobec Sawickiego rozpracowanie operacyjne pod kątem kolaborowania z Niemcami w czasie okupacji oraz domniemanego szpiegostwa w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych²⁵. Równocześnie robił karierę urzędnika, naukowca i felietonisty. Od 1948 r. wykładał na Uniwersytecie Łódzkim, gdzie otrzymał stanowisko profesora nadzwyczajnego²⁶. Od końca 1950 r. prowadził natomiast zajęcia na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie od 1954 r. do śmierci w 1967 był kierownikiem Katedry Prawa Karnego Materialnego. Mimo inwigilacji bez problemu wyjeżdżał za granicę oraz utrzymywał kontakty z uczonymi i dyplomatami z innych krajów.

Doświadczenia międzynarodowe

Tadeusz Cyprian, jak wspomniano, doświadczenie międzynarodowe zdobywał już w czasie wojny, a Jerzy Sawicki dołączył do niego w trakcie przygotowywania procesu norymberskiego. Cyprian był bardzo aktywnym i odważnym dyskutantem na obradach UNWCC. Już we wrześniu 1944 r. zgłosił wniosek, by na listę przestępców wojennych wpisać Adolfa Hitlera, którego, jak twierdził, nie powinien chronić

²² Zginął wraz z rodziną we Lwowie w 1943 r.

²³ Zob. przyp. 1 na s. 123.

²⁴ J. Lubecka, *Jerzy Sawicki – przyczynek do biografii*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2025, t. 45, nr 1, s. 383–405.

²⁵ Opisane w donosach zachowanie Sawickiego nie musiało oznaczać kolaboracji. W warunkach wojennych, w trakcie konsekwentnie realizowanej eksterminacji ludności żydowskiej, zachowywał się on racjonalnie. Jako wykształcony człowiek znający język niemiecki mógł być pośrednikiem w pozyskiwaniu ludności żydowskiej do pracy, która niezależnie od późniejszych losów tych ludzi w danym momencie dawała im tymczasowe względne bezpieczeństwo. Służby ostatecznie nie znalazły twardych dowodów kolaboracji Sawickiego. W piśmie z 25 VI 1949 r. dyrektor V Departamentu MBP Julia Brystygier napisała: „Kompro-materiałami nie dysponujemy”. J. Lubecka, *Jerzy Sawicki...*, s. 389.

²⁶ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Akta osobowe, Jerzy Sawicki 1948–1950, sygn. 2505, Akt nominacji profesorskiej, 10 X 1948, k. 7.

przed odpowiedzialnością immunitet urzędującej głowy państwa. Uzyskał w tym poparcie delegata Holandii i ostatecznie uznano, że na listę przestępców wojennych należy wpisać cały niemiecki rząd, sztab generalny oraz najważniejsze osoby z partii, Gestapo i SS²⁷.

W jednej ze wspólnych publikacji Cyprian i Sawicki podkreślili, że 27 września 1944 r. dzięki twardemu stanowisku Polski i Czechosłowacji w trakcie obrad UNWCC zablokowano projekt rezolucji, zgodnie z którym czyny popełnione w celu przygotowania i wszczęcia wojny agresywnej miały nie być uznawane za zbrodnie²⁸. Wydaje się jednak, że w tym względzie główną zasługę należałoby przypisać czeskiemu prawnikowi Bohuslavowi Ečerowi, choć z pewnością polscy przedstawiciele poparli jego stanowisko²⁹. Po ostatecznej decyzji MTW o uznaniu wojny agresywnej za zbrodnie międzynarodową wykładnię tę przyjęto w orzeczeniach NTN w sprawach Alberta Forstera, Josefa Böhlera czy Ludwiga Fischera i innych i zgodnie z nią oceniano agresję na Polskę.

Co ciekawe, mimo że kwestia Holocaustu nie stanowiła w Norymberdze najistotniejszego tematu, obaj polscy prawnicy byli prekursorami nagłaśniania zagłady polskich Żydów³⁰. Tadeusz Cyprian, podkreślając wagę dowodów dostarczonych MTW przez polską delegację, gdyż opisywały niepomniernie okrutniejszą okupację niemiecką niż ta, którą znał Zachód, pozwolił sobie nawet na pewien sarkazm. Pisał mianowicie, że „z kilku stron dotyczących Polski w oficjalnym akcie oskarżenia sprawy polskie rozrosły się w protokole rozprawy do ponad 650 stron druku. Tak więc nie skończyło się tylko na wywozie szampana i serów z Francji”³¹. W ten sposób, podkreślając dysproporcje w opresyjności niemieckiego okupanta, uwypuklił polski wkład w tworzenie aktu oskarżenia³².

Obaj polscy prawnicy znali publikację Rafała Lemkina dotyczącą koncepcji nowej zbrodni, a mianowicie ludobójstwa³³. Choć konwencja o zapobieganiu ludobójstwu została uchwalona dopiero w 1948 r., to jednak pojęcia tego używano zarówno w procesie norymberskim, jak i w polskich procesach przed NTN³⁴.

²⁷ P. Grzebyk, B. Krzan, K. Wierczyńska, *Polski...*, s. 461.

²⁸ T. Cyprian, J. Sawicki, *Walka...*, s. 9–10.

²⁹ P. Grzebyk, *Odpowiedzialność karna za zbrodnie agresji*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 129–130 i n.

³⁰ G. Finder, A. Prusin, *Justice behind the Iron Curtain. Nazis on Trial in Communist Poland*, University of Toronto Press, Toronto 2018, s. 99–100; M. Bazyler, F. Tuerkheimer, *The Forgotten...*, s. 118.

³¹ T. Cyprian, *Faktyczna...*, s. 110–121.

³² Szerzej zob. T. Cyprian, J. Sawicki, *Sprawy...*

³³ W 1944 r. Lemkin wydał książkę, w której opisał pojęcie ludobójstwa i scharakteryzował techniki ludobójcze: R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1944.

³⁴ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r., Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9; J. Lubecka, *Niemiecki...*, s. 21–22; M. Marcinko, *The Concept...*, s. 639–696.

Wpływ koncepcji Lemkina i zwrócenie uwagi na zaplanowaną i realizowaną na różne sposoby eksterminację (niekoniecznie biologiczną) widoczny jest w mowach oskarżycielskich obu prawników. „Jest to pierwszy na świecie proces o ludobójstwo” – zauważał Cyprian w mowie podczas procesu Amona Götha³⁵. Co istotne, sędziowie NTN użyli terminu *ludobójstwo* w procesie Arthura Greisera i Amona Götha jeszcze przed orzeczeniem wyroku w Norymberdze z 30 września 1946 r. W kolejnych procesach Rudolfa Hößa i Josefa Bühlera sformułowanie to padło, lecz podkreślono inne jego aspekty: wobec pierwszego z oskarżonych – przede wszystkim fizyczną i biologiczną eksterminację, zwracając również szczególną uwagę na eksperymenty medyczne, a wobec drugiego – eksterminację kulturową i ekonomiczną, a w przypadku Żydów również biologiczną³⁶.

W przemówieniu podczas procesu Götha Cyprian podkreślał, jak ważne w sądzie niemieckich zbrodni jest mentalne wyjście poza system prawny poszczególnych państw i wejście na poziom międzynarodowego prawa karnego, które pozwala osądzić zbrodnie przeciwko ludzkości i zbrodnie ludobójstwa³⁷.

Pionierska działalność w trudnych warunkach

Praca prawników w procesach przed NTN przebiegała w bardzo trudnych warunkach logistycznych. Codziennością, z którą musieli się mierzyć, były zniszczone archiwa, problemy ze znalezieniem świadków, trudności komunikacyjne czy braki aprowizacyjne³⁸. Dochodziły do tego konkretne uwarunkowania polityczne – władza oczekiwała bowiem sprawnego i pożądanego społecznie osądzenia niemieckich zbrodniarzy, co wzmacniałoby jej legitymację. Ze względu na zainteresowanie z zagranicy procesy te miały też spełniać wszelkie normy *lege artis*.

Pierwsze procesy w Polsce – załogi KL Lublin oraz Greisera i Götha – odbywały się jeszcze przed wydaniem wyroku przez MTW w Norymberdze. Prokuratorzy mieli niewiele czasu na zastanowienie się nad podstawami prawnymi i rozwiązywanie dylematów oskarżania funkcjonariuszy III Rzeszy, którzy działali zgodnie z prawem własnego państwa, często na rozkaz lub polecenie przełożonych, i niejednokrotnie sami bezpośrednio nie popełniali zbrodni (Sawicki nazywał ich sprawcami w białych kołnierzykach).

W tym miejscu warto podkreślić zasługi innych prawników, przede wszystkim sędziów śledczych i lokalnych, którzy zbierali zeznania świadków. Wśród nich wypada wspomnieć Jana Sehna i Edwarda Pęchalskiego, dzięki którym od kwietnia 1945 r. przesłuchiwanie odbywało się zgodnie z przepisami procedury

³⁵ AIPN, GK, 174/351, t. 2, Mowa prokuratora Tadeusza Cypriana w procesie Amona Götha, k. 54.

³⁶ M. Marcinko, *The Concept...*, s. 642.

³⁷ AIPN, GK, 174/351, t. 2, Mowa prokuratora Tadeusza Cypriana w procesie Amona Götha, k. 55–56.

³⁸ J. Lubecka, *Niemiecki...*, s. 107–112.

karnej³⁹. Obaj krakowscy śledczy brali również udział w pracach Polskiej Misji Wojskowej, której celem była ekstradycja konkretnych niemieckich zbrodniarzy z poszczególnych stref okupacyjnych do Polski⁴⁰.

Zbrodniczy system

Zasadnicze znaczenie dla wypracowania polskich procedur sądenia niemieckich zbrodniarzy miały procesy przed NTN. Sawicki brał udział w dwóch, a Cyprian – aż w sześciu.

Tabela. Udział Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego w procesach przed Najwyższym Trybunałem Narodowym

Prokurator	Oskarżeni	Miejsce rozprawy	Czas trwania procesu
Tadeusz Cyprian	Amon Leopold Göth	Kraków, budynek Sądu Okręgowego, ul. Senacka 1	27 VIII – 5 IX 1946
	Ludwig Fischer Ludwig Leist Josef Meisinger Max Daume	Warszawa, sala Związku Nauczycielstwa Polskiego, ul. Smulikowskiego 6	17 XII 1946 – 3 III 1947
	Rudolf Ferdinand Höß	Warszawa, sala Związku Nauczycielstwa Polskiego, ul. Smulikowskiego 6	11–29 III 1947
	40 członków załogi KL Auschwitz	Kraków, Muzeum Narodowe, Al. 3 Maja 1	24 XI – 22 XII 1947
	Albert Forster	Gdańsk, budynek Wojewódzkiego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego (ob. Opera Bałtycka), Al. Marszałka Rokossowskiego 15	5–29 IV 1948
	Josef Bühler	Kraków, budynek Sądu Okręgowego, ul. Senacka 1	17 VI – 10 VII 1948
Jerzy Sawicki	Arthur Greiser	Poznań, aula Uniwersytetu Poznańskiego, ul. Wieniawskiego 1	21 VI – 9 VII 1946
	Josef Bühler	Kraków, Budynek Sądu Okręgowego, ul. Senacka 1	17 VI – 10 VII 1948

Źródło: oprac. własne na podstawie akt procesowych, m.in. z zasobów Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

³⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie, 1/1, Kalendarium Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie 1945–1953, oprac. R. Kotarba, Kraków 1998, k. 4. Na temat przesłuchań zob. również: Ł. Jasiński, *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, przedm. P. Machcewicz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Gdańsk–Warszawa 2018, s. 418.

⁴⁰ L. Gondek, *Polskie Misje Wojskowe 1945–1949. Polityczno-prawne, ekonomiczne i wojskowe problemy likwidacji skutków wojny na obszarze okupowanych Niemiec*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1981, s. 28.

Jak już wspomniano, zasadniczym problemem prawnym było osądzenie osób, które nie dokonały zbrodni bezpośrednio, a więc niektórych komendantów obozów koncentracyjnych i załogi oraz urzędników (m.in. Greisera, Fischera, Bühlera i Hößa). W mowie oskarżycielskiej przeciwko Ludwigowi Fischerowi, gubernatorowi warszawskiego dystryktu Generalnego Gubernatorstwa, Sawicki tak scharakteryzował nowego rodzaju zbrodnię: „Przestępca w białym kołnierzyku nie lubi brutalności. On twierdzi o sobie, że realizuje tylko interesy abstrakcyjnego państwa. Z tym łączy się dalsza osobliwość tych czynów. Te zespoły zbrodnicze zdradzają wielkie podobieństwo do zbrodniczych karteli i trustów”⁴¹. W publikacji z 1946 r. Cyprian i Sawicki napisali natomiast: „Czym byłby Hitler bez partii Narodowo-Socjalistycznej, bez sztabu Reichsführerów, Gauleiterów?”⁴².

Oskarżenie urzędników i funkcjonariuszy obozów koncentracyjnych o udział w działaniach zbrodniczego systemu opierało się przede wszystkim na wyrokach z procesów przed brytyjskimi i amerykańskimi sądami wojskowymi (załogę KL Bergen-Belsen sądzono od 17 października do 17 listopada 1945 r., załogę KL Dachau – od 15 listopada do 13 grudnia 1945, a załogę KL Mauthausen-Gusen – od 29 marca do 13 maja 1946). Prokuratorzy bazowali również na przepisach kodeksu Makarewicza i tzw. dekretu sierpniowego. W wielu procesach powoływano się również na wyrok norymberski, ale i przepisy prawa międzynarodowego, np. regulamin haski.

Niewątpliwym osiągnięciem, w którym Sawicki i Cyprian mieli główny udział, było stworzenie na polskim gruncie koncepcji zbrodniczego systemu, która zakorzeniona była w systemie anglosaskim i pozwalała osądzić zbrodnie wieloosobowe. W prawie brytyjskim i amerykańskim była to koncepcja zмовы, spisku (*conspiracy*)⁴³. Rolą prokuratury było udowodnić, że oskarżony brał udział we wspólnym planie i miał świadomość jego zbrodniczych celów, np. wojny agresywnej. Anglicy wykorzystali tę koncepcję w procesie załogi Bergen-Belsen⁴⁴, a w listopadzie 1945 r. – w procesie z Almelo, gdzie brytyjski sąd wojskowy stwierdził wprost, że „każdy członek grupy ponosi taką samą odpowiedzialność jak osoba, która faktycznie oddała strzał”⁴⁵. Amerykański prokurator wojskowy William Denson

⁴¹ T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 155.

⁴² Ciż, *Prawo polskie w walce z hitleryzmem i kolaboracjonizmem*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 11–12, s. 21.

⁴³ Szerzej na temat koncepcji spisku zob. M. Królikowski, *Odpowiedzialność karna jednostki za sprawstwo zbrodni międzynarodowej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011, s. 148–154.

⁴⁴ Case No. 10. *The Belsen Trial. Trial of Josef Kramer and 44 Others. British Military Court, Luneburg, 17th September – 17th November, 1945*, [w:] *Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. 2, The United Nations War Crimes Commission by His Majesty's Stationery Office, London 1947, s. 4: <https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1945.11.17_United_Kingdom_v_Kramer.pdf> [dostęp: 16 II 2026].

⁴⁵ Proces przed Brytyjskim Sądem Wojskowym w Almelo w Holandii, w którym sądzono czterech Niemców za zabójstwo angielskich jeńców wojennych oraz holenderskich cywilów. Case No. 3. *The Almelo Trial*.

(główny oskarżyciel w procesach KL Dachau i KL Mauthausen-Gusen) również posłużył się formułą planu ogólnego, która mimo sprzeciwu wielu prawników pozwalała oskarżyć m.in. komendantów obozów koncentracyjnych⁴⁶.

Sawicki, Cyprian i Siewierski korzystali z tych koncepcji, opierając się na polskich przepisach kodeksu karnego z 1932 r., który w dwóch artykułach precyzował udział w spisku oraz członkostwo w grupie przestępczej. Spisku dotyczył art. 97: „§ 1. Kto w celu popełnienia przestępstwa [zbrodni stanu], określonego w art. 93, 94 lub 95, wchodzi w porozumienie z innymi osobami, podlega karze więzienia”. Kodeks przyjmował tu konstrukcję spisku, którego celem jest konkretne przestępstwo. Artykuł ten opatrzony został komentarzem Makarewicza: „Między temi osobami musi istnieć jednomyślność w stosunku do wspólnie zamierzonego przestępstwa”. Udział w związku przestępczym precyzował z kolei art. 166: „§ 1. Kto bierze udział w związku mającym na celu przestępstwo, podlega karze więzienia do lat 5. § 2. Kto taki związek zakłada lub nim kieruje, podlega karze więzienia do lat 10”⁴⁷. Kodeks przyjmował tu konstrukcję bandy, znaną w Polsce z orzecznictwa w sprawach gospodarczych. Przyjęto w nim, że związek taki (banda) ma na celu spełnienie konkretnego, skomplikowanego, wymagającego dłuższej działalności przestępstwa⁴⁸. Sam autor kodeksu, Juliusz Makarewicz, nazwał to winą zbiorową (czyli odpowiednikiem zbrodni wieloosobowej)⁴⁹.

Aspekt zbrodni wieloosobowej, udziału w spisku mającym na celu zbrodniczą działalność, był istotny szczególnie wobec tych oskarżonych (zwłaszcza urzędników), którzy osobiście nie popełnili zbrodni lub nie było na to dowodów, ale odgrywali ważną rolę w systemie okupacji. Już w pierwszym procesie, Arthura Greisera, prokuratorzy zetknęli się z problemem sprecyzowania zarzutów wobec człowieka niebędącego bezpośrednim sprawcą. Sawicki zwracał uwagę, że do osądzenia takich osób można wykorzystać istniejące już przepisy dotyczące przestępczości zorganizowanej. W mowie oskarżycielskiej w tej sprawie opisał trudności, jakie od XIX w. prawnicy mieli z działalnością *trustów* i grup przestępczych (cho-

Trial of Otto Sandrock and Three Others. British Military Court for the Trial of War Criminals, Almelo, Holland, on 24th–26th November, 1945, [w:] *Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. 1, The United Nations War Crimes Commission by His Majesty's Stationery Office, London 1947, s. 49: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/lmlp/Law-Reports_Vol-1/Law-Reports_Vol-1.pdf> [dostęp: 16 II 2026].

⁴⁶ Więcej na ten temat zob. J. Greene, *Sprawiedliwość w Dachau. Opowieść o procesach nazistów*, Świat Książki, Warszawa 2012, s. 55–71 i in.

⁴⁷ *Polski kodeks karny z 11 VII 1932 r. wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającymi i utrzymaniami w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego i rosyjskiego i skorowidzem*, kom. Z. Sobolewski, A. Laniewski, Księgarnia Nakładowa, Lwów 1932, art. 97 z kom. i art. 166.

⁴⁸ S. Joachimiak, *Zorganizowana grupa i związek przestępczy (art. 258 § 1 KK)*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2018, z. 2 (30), s. 78.

⁴⁹ Juliusz Makarewicz – polski prawnik, wieloletni profesor prawa karnego Uniwersytetu Lwowskiego, główny autor kodyfikacji polskiego prawa karnego, kodeksu karnego z 1932 r., określanego w doktrynie jako kodeks Makarewicza.

dziło tu głównie o mafię i zorganizowaną działalność przestępczą). Prokuratorzy podkreślali, że sąđenje za działanie zespołowe nie oznacza odpowiedzialności zbiorowej. „Jeżeli ktoś, znając metody i cele zespołu, doń wstępuje, to niewątpliwie przewiduje każde działanie zespołu i co najmniej nań się godzi”⁵⁰. Prokuratorzy osiągalni w ten sposób dwa cele. Po pierwsze, takie podejście pozwalało analizować obozy koncentracyjne lub administrację okupacyjną (np. rząd Generalnego Gubernatorstwa) jako zespoły przestępcze. „Wielkie zbrodnie nie mogą być dokonywane przez jednego człowieka. Wielkie zbrodnie wymagają wielkiego aparatu technicznego” – mówił Sawicki w procesie Greisera⁵¹. Po drugie, zastosowanie konstrukcji zbrodniczego zespołu pozwalało osądzić zbrodniarzy zza biurka, takich jak Bühler czy Greiser.

W procesie Arthura Greisera podkreślono, że pełnił rolę „sprawcy intelektualnego – podżegacza nakłaniającego do popełnienia przestępstwa inną określoną osobę lub określone grono (towarzysze, podwładni, wspólnicy, spiskowcy)”⁵². W najbardziej klarowny sposób zasady prawne oskarżania o udział w zbrodnicznym spisku przedstawił Sawicki w mowie końcowej procesu przeciwko Ludwigowi Fischerowi⁵³. Podkreślał w niej odpowiedzialność pojedynczego człowieka za działania innych członków tego spisku, pod warunkiem że wstąpił do niego dobrowolnie. Twierdził, że aby ustalić przynależność do zbrodnicznej bandy czy udział w spisku (Sawicki stosował te pojęcia zamiennie), wystarczy podpis na liście członków lub płacenie składek. Oskarżeni nie powinni się bronić nieznanymi celami spisku, gdyż od momentu przejścia władzy przez Hitlera były one w Niemczech powszechnie znane, m.in. za sprawą *Mein Kampf*⁵⁴. Cyprian i Sawicki stosowali te argumenty również w procesie Josefa Bühlera, uznawszy, że poprzez kontrasygnaty brał udział w tworzeniu prawa GG oraz upoważniał policję i SS do zbrodnich działań⁵⁵.

W procesie Amona Götha z kolei, mimo że oskarżano go o osobisty udział w mordowaniu Polaków i Żydów, podkreślono również aspekt zbrodni wieloosobowej:

[...] czyni oskarżonego nie są tylko zbrodniami wynaturzonej jednostki przestępczej, lecz znajdują powiązanie w szeroko ujętej akcji tego ugrupowania, które jako związek zbrodnicy pod wodzą Adolfa Hitlera wytknęło sobie w drodze do celu, jakim było zdobycie władztwa nad światem, eksterminację całych grup ludności⁵⁶.

⁵⁰ Przemówienie końcowe prokuratora J. Sawickiego w procesie Arthura Greisera, [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 65.

⁵¹ Tamże, s. 65–66.

⁵² AIPN, GK, 196/38, Akta w sprawie Arthura Greisera, t. 5, Uzasadnienie wyroku, 9 VII 1946, k. 180.

⁵³ Przemówienie końcowe J. Sawickiego w procesie przeciw Ludwigowi Fischerowi i in., [w:] T. Cyprian, J. Sawicki, *Oskarżamy...*, s. 148.

⁵⁴ Tamże, s. 150.

⁵⁵ AIPN, GK, 196/239, Proces Josefa Bühlera, Uzasadnienie aktu oskarżenia, 31 V 1948, k. 30.

⁵⁶ Tamże, 196/46, Akta w sprawie karnej Amona Götha, Wyrok, 5 IX 1946, k. 13.

Udział w spisku, w grupie przestępczej, stał się ważnym motywem wszystkich procesów przed NTN oraz sądami powszechnymi, a udział w grupie przestępczej uwzględniały nowelizacje zarówno dekretu sierpniowego, jak i małego kodeksu karnego z 13 czerwca 1946 r.⁵⁷ W procesie Rudolfa Hößa współpracujący z Sawickim i Cyprianem prokurator Siewierski opisał podsądnego w mowie oskarżycielskiej również jako członka przestępczej grupy gospodarczej, która czerpała zyski z niewolniczej pracy więźniów, rekwirowała ich mienie, a nawet eksploatowała ciała pomordowanych więźniów. Nazwał wręcz Hößa „nowoczesnym przemysłowcem śmierci”⁵⁸.

W uzasadnieniu wyroku w procesie Ludwiga Fischera i innych Trybunał uwzględnił postulaty prokuratorów:

Wiek XX jest wiekiem zespołowej działalności ludzkiej na wszystkich polach i odcinkach życia zbiorowego. Wielkie niewątpliwie osiągnięcia ludzkości w tym czasie były możliwe jedynie dzięki pracy w zespołach, ale też trzeba przyznać, że i te monstrualne zbrodnie, które zdarzyły się przed i w czasie ostatniej wojny, nie mogły być dokonane przez poszczególnych ludzi, lecz przez odpowiednio zorganizowane zespoły, wyposażone w wielki aparat techniczny i środki materialne⁵⁹.

Zadaniem prokuratorów było udowodnić, że konkretni oskarżeni stali się członkami takiej grupy dobrowolnie, mając świadomość jej zbrodniczych celów. W przypadku procesów osób z SS-Totenkopfverbände faktycznie powszechną praktyką było uzasadnianie zbrodniczej działalności obozów koncentracyjnych, zresztą nie tylko przed NTN⁶⁰. W procesie załogi KL Auschwitz obozy koncentracyjne uznano za organizacje przestępcze, a ponadto sprecyzowano, kto może ponieść odpowiedzialność za udział w takiej grupie:

przez organizację obozu koncentracyjnego należy rozumieć niemieckie władze, administrację i załogę obozu, z wyłączeniem więźniów pełniących przymusowo różne funkcje administracyjne, gdyż ci mogą odpowiadać tylko za działalność indywidualną, albowiem nie należeli do organizacji w tym znaczeniu, jakie nadaje jej Wyrok Norymberski, tj. nie byli z nią związani wspólnym celem, jakim było popełnianie poszczególnych przestępstw⁶¹.

⁵⁷ A. Dziurok, *Udział w organizacji przestępczej jako zbrodnia z dekretu sierpniowego*, [w:] *Dekret sierpniowy jako narzędzie rozliczeń z kolaboracją i zbrodniami niemieckimi okresu II wojny światowej*, red. A. Dziurok, P. Piątek, Instytut Pamięci Narodowej, Katowice–Warszawa 2025, s. 116–144.

⁵⁸ AIPN, GK, 196/112, Akta w sprawie karnej byłych członków załogi SS obozu koncentracyjnego Oświęcim-Brzezinka, Przemówienie prokuratora Mieczysława Siewierskiego w procesie Rudolfa Hößa, 28 III 1947, k. 66.

⁵⁹ Tamże, 196/71, Proces Ludwiga Fischera i in., Uzasadnienie wyroku w procesie Ludwiga Fischera, Ludwiga Leista, Josefa Meisingera, Maxa Daume, 3 III 1947, k. 117–118.

⁶⁰ M. Marcinko, *The Concept...*, s. 647. Po ogłoszeniu statutu MTW w „Dzienniku Ustaw” w 1947 r. pewnym *novum* dla polskiego prawa była możliwość ścigania i karania członków organizacji uznanych przez MTW za przestępcze. Z możliwości rozszerzenia tej listy polskie sądy skorzystały na wniosek prokuratorów, uznając obozy koncentracyjne za organizacje przestępcze.

⁶¹ A. Klafkowski, *Obozy koncentracyjne hitlerowskie jako zagadnienie prawa międzynarodowego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 27.

Konkluzje

Osiągnięcia polskich prokuratorów tworzących akty oskarżenia, w których pojawiły się nowe kategorie zbrodni (przeciwko ludzkości i ludobójstwa), ale również koncepcja zbrodniczego systemu, pozostają niedocenione i nieobecne w świadomości zachodnich badaczy, ale również Polaków. To jednak przed polskimi sądami po raz pierwszy w dziejach sądownictwa rozważano odpowiedzialność za wszczęcie i prowadzenie wojny agresywnej, ludobójstwo czy zbrodnie przeciwko ludzkości⁶². W warunkach walki politycznej i przejmowania władzy przez komunistów prawnicy ci przygotowywali akty oskarżenia, działając względnie niezależnie i korzystając z synergii oczekiwań władz i społeczeństwa. Podstawy sądenia określili, korzystając ze swojego doświadczenia międzynarodowego i stosując międzywojenne przepisy kodeksu karnego oraz stworzonego przez komunistów dekretu sierpniowego. Wykorzystując je, starali się rozwiązać dylematy prawne towarzyszące sądeniu zbrodni nowego typu, dokonywanych przez sprawców w zgodzie z prawem ich państwa na rozkaz lub polecenie przełożonego, często zza biurka i bez osobistego, bezpośredniego zaangażowania.

Zarówno Tadeusz Cyprian, jak i Jerzy Sawicki byli zwolennikami prymatu prawa narodów, prawa naturalnego (iusnaturalizmu) nad pozytywizmem prawniczym. Z sukcesem zastosowali koncepcję genocydu Rafała Lemkina, używając jej nie tylko do opisanie planu ludobójstwa i jego konsekwentnej realizacji, ale również do wykazania, że grupy społeczne, religijne i etniczne można eksterminować nie tylko fizycznie i biologicznie, ale też kulturowo, społecznie i moralnie.

Zasługą prokuratorów, szczególnie mających międzynarodowe doświadczenie Cypriana i Sawickiego, było zweryfikowanie w praktyce zgodności prawa polskiego z prawem międzynarodowym. Wykazali oni, że zarówno kodeks Makarewicz z 1932 r., jak i dekret sierpniowy (mimo wątpliwości dotyczących jego retroaktywności) mogą być zastosowane do sądenia zbrodni nowego typu, takich jak ludobójstwo czy zbrodnie przeciwko ludzkości.

Swoimi publikacjami na temat procesów w Norymberdze oraz przed polskim wymiarem sprawiedliwości przyczynili się do upowszechnienia w kraju wiedzy o zasadach norymberskich. Niektóre ich teksty, napisane względnie przystępnym językiem, z pewnością miały i nadal mają walor edukacyjny, a wobec braku kolejnych publikacji w tej tematyce pozostają głównym źródłem wiedzy o ówczesnych zmaganiach prawnych.

Z dzisiejszej perspektywy – szczególnie dla badacza okupacji – największą zasługą tych prawników jest zebranie imponującego materiału dowodowego, często obszerniejszego, niż wymagała procedura procesowa. Dzięki względnie

⁶² P. Grzebyk, B. Krzan, K. Wierczyńska, *Polski...*, s. 13.

ujednoliconemu systemowi zeznań świadków, ekspertyzom biegłych i badaniom psychologicznym dysponujemy znacznie większą bazą materiałów do badania okupacji, niż mogliby zebrać bezpośrednio po wojnie historycy. Mimo upływu wielu lat od zakończenia drugiej wojny światowej wiele z tych materiałów nie zostało jeszcze wykorzystanych i może posłużyć do odtworzenia i uzupełnienia wiedzy o niemieckiej okupacji w Polsce.

Dyskusja

Marcin Przeglęta: Ciekawe jest to, co powiedziałaś o materiałach zgromadzonych do śledztw, szczególnie w procesie Josefa Böhlera. Teraz mamy w archiwum chyba 300 czy 360 jednostek archiwalnych z tego procesu. To jest kapitalny zbiór, przez który trzeba najpierw przebrnąć, bo inwentarz jest ogólnikowy. Te dokumenty nie funkcjonują w badaniach. Drugi ważny proces to proces Ludwiga Fischera – tam też jest sporo materiałów. To są rzeczy mało znane, oczywiście poza IPN i osobami, które zajmują się zbrodniami.

Joanna Lubecka: W dokumentacji procesowej Josefa Böhlera jest mnóstwo aspektów dotyczących życia codziennego i wiele innych spraw, których trudno nawet się spodziewać.

Piotr Madajczyk: Czy Cyprian i Sawicki stworzyli szkoły prawa, które funkcjonowały lub funkcjonują w Polsce? Można je rozumieć nieformalnie jako pewne środowiska prawnicze, ukształtowane pod ich wpływem, myśląc podobnie o zagadnieniach prawnych?

Joanna Lubecka: Jeżeli popatrzymy na pierwszy okres ich działalności, czyli czas procesów, to trudno to prześledzić. W latach pięćdziesiątych procesy są już sporadyczne, więc nie ma pola do implementacji koncepcji zbrodniczego systemu. Obaj prawnicy są jednak czynnymi naukowcami i mają swoich uczniów. Na przykład uczniem „Lexa”, czyli Sawickiego, jest Lech Falandysz, ale przede wszystkim prof. Leszek Kubicki, który zajmował się też prawem okupacyjnym i międzynarodowym prawem karnym. Śledztwa wszczęte po 2000 r. przez prokuratorów IPN oczywiście bazują na koncepcji zbrodniczego systemu, tylko że dzisiaj nie wydaje się ona przełomowa – jest skodyfikowana w prawie międzynarodowym, niejako jesteśmy z nią oswojeni.

Myśląc o procesach w Norymberdze czy innych procesach zbrodniarzy niemieckich w latach czterdziestych, zapominamy, jak wielki był opór i protesty środowisk prawniczych. Jak wielki był zwrot w myśleniu o zbrodniach. Podobnie było w Polsce: w pierwszych procesach Arthura Greisera i Amona Götha widać jeszcze

niepewność w stosowaniu nowych koncepcji – zbrodni przeciwko ludzkości, ludobójstwa. W ostatnim procesie, Josefa Bühlera, widać już duże doświadczenie prawników, widać wprawę i pewność. Adwokaci naprawdę bronią Bühlera, widać autentyczną rozgrywkę między adwokatami i oskarżycielami, trochę w stylu anglosaskim. Koncepcje prokuratorów w toku kolejnych procesów zostały poddane krytycznym analizom. Z niektórych zarzutów muszą się wycofać, bo adwokaci również zdobyli doświadczenie w poprzednich procesach. W procesie Bühlera obrońcą jest Bertold Rappaport, który wcześniej bronił w procesie załogi Auschwitz. Na jego przykładzie świetnie widoczna jest wzrastająca pewność siebie i doświadczenie. Zarówno prokuratorzy, jak i adwokaci uczą się z procesu na proces. Widać, że czują się coraz pewniej, śміiej operują nowymi konstruktami: zbrodnią przeciwko ludzkości, zbrodnią przeciwko pokojowi, używają sformułowania *ludobójstwo* w różnych aspektach. Trudno natomiast dokładnie określić, jak wielki był wpływ Cypriana i Sawickiego. Nie chodzi przecież tylko o koncepcję zbrodniczego systemu, a więc zbrodni wieloosobowej, ale również o uznanie KL Auschwitz za organizację zbrodniczą, jak też o implementację i korelację przepisów międzynarodowego prawa karnego z polskim systemem prawnym. Dla nas to już jest oczywiste, ale jestem przekonana, że oni przetrarli te ścieżki, chociaż mieli nieco łatwiejszą sytuację niż zachodni prawnicy, którzy musieli się mierzyć na wolnym rynku prawniczym, a tam opór przeciwko nowym kategoriom zbrodni, jak ludobójstwo, zbrodnie przeciwko pokojowi, zbrodnie przeciwko ludzkości, był jednak ogromny.

Bogdan Wrzochalski: Obydwaj musieli się też zmierzyć z tym podejściem, które odwoływało się do zasad prawa w krajach cywilizowanych, jak to się ładnie niegdyś mówiło. Do zasad etycznych, a niekoniecznie tylko do zasad prawa pozytywnego w sensie dogmatycznym. Jest to mało znane. W końcu lat osiemdziesiątych, kiedy zajmowałem się różnymi kwestiami i kończyłem doktorat z niemieckiej filozofii prawa, to w pewnym momencie polemizowałem w ramach długiego na całą stronę przypisu, że jeden ze znanych niemieckich teoretyków prawa dosyć ostro skrytykował podejście Karola Wojtyły jako etyka w jego *Elementarzu etycznym* [Kraków 1979 – red.], w którym ten odwołał się do prawa norymberskiego i do tego, że nie można było w Norymberdze tylko szukać podstaw w prawie dogmatycznym, pozytywnym, bo ich nie było. Trzeba było się do owych zasad etycznych odwołać.

Jeżeli chodzi o ich siłę popularyzacyjną, to warto sięgać do ich wystąpień, nie tylko polecając to młodym prawnikom, którzy przygotowują się do swych przyszłych ról i do tego, że w przyszłości zmieni się pozycja polskiej prokuratury i nastaną lepsze czasy. Obaj byli znakomitymi mówcami. Jedno nagranie spotkałem nawet w Wiedniu, w Archiwum Austriackiego Ruchu Oporu. Tam było oskarżycielskie wystąpienie Cypriana. Jako do znakomitych mówców oskarżycieli warto

sięgać do ich wystąpień, bo sztuka mowy sądowej znacznie upadła. Kiedyś, w poprzednich pokoleniach było lepiej i chociaż jest dużo gadulstwa medialnego i różnego innego, warto o tym pomyśleć. Żeby polski czytelnik studiujący zagadnienia Norymbergi nie czytał tylko słynnego wystąpienia oskarżycielskiego Jacksona – świetne wystąpienie w stylu amerykańskich dobrych zasad retoryki sądowej – ale również historycznie wielkich wystąpień polskich prokuratorów.

Warto też pamiętać, że Jerzy Sawicki „Lex” i jego rola popularyzatorska dotyczyła nie tylko Norymbergi, ale także opisywania ciekawych zjawisk prawa, na przykład przez odwołanie się do prawa anglosaskiego. Tutaj w sukurs przychodziły jego podróże zagraniczne, znajomość obu języków. To robiło bardzo duże wrażenie na młodych prawnikach czy kandydatach marzących o studiach prawniczych i przyszłej karierze adwokackiej czy prokuratorskiej.

Joanna Lubecka: Sawicki miał program w telewizji. Oglądałam statystyki z lat sześćdziesiątych. Jego program „Paragraf i Fajka”, krótki program popularyzatorski o prawie, miał ogromną oglądalność. Przerwano go w końcu lat sześćdziesiątych. Sawicki pod koniec życia bardzo się bał antysemitycznych ataków. Bardzo silnie go dotknęła fala antysemityczna, bardzo się tego obawiał. Powyrzucano go wszędzie. Zmarł na zawał serca, będąc w Niemczech, i jeden z profesorów napisał, że nie wiadomo dokładnie, ale to było krótko po tym, jak wybuchła wojna sześciodniowa w 1967 r. na Bliskim Wschodzie. Ale to bardziej spekulacje.

Anna Czocher: Co spowodowało, że Cyprian i Sawicki tworzyli taki nierozłączny duet naukowy, popularyzatorski?

Joanna Lubecka: Dopiero niedawno trafiłam w dokumentach na inny niż tylko zawodowy wymiar ich znajomości. Jest przepiękna mowa Sawickiego z okazji jubileuszu 45-lecia pracy naukowej Cypriana, krótko przed tego śmiercią. W tej mowie jest cały Sawicki – niesamowita erudycja, dowcip, ale i pięknie wyrażony szacunek i przyjaźń do Cypriana. Sawicki był osobą bardzo medialną, duszą towarzystwa, przyciągającą ludzi. Ich życiorysy były zupełnie odmienne: Cyprian – emigrant i Sawicki – polski Żyd, a jednak dobrze im się pracowało razem i ta przyjaźń przetrwała. Niektórzy uważają, że Cyprian nie zrobił takiej kariery, jak mógł, ze względu na swoją emigracyjną działalność.

Tomasz Ceran: Przez wielu historyków są jednak bardzo odmiennie odbierani. Według mnie za pierwszych historyków okupacji niemieckiej w Polsce można uznać prokuratorów NTN, natomiast jeden z recenzentów jednej z moich prac uznał, że oszalałem, bo komunistycznych działaczy, którzy się wysługiwali po 1945 r. reżimowi, uznaję za historyków, i czy ja naprawdę tak uważam.

Lawyers-Researchers – the Role of Tadeusz Cyprian and Jerzy Sawicki in Researching and Judging German Crimes

The article analyses the achievements of Tadeusz Cyprian and Jerzy Sawicki, outstanding lawyers who, as prosecutors of the Supreme National Tribunal (NTN) and members of the Polish delegation in Nuremberg, became pioneers in research on the German occupation system. The text reconstructs their biographies, highlighting their professional evolution: from their pre-war specialisation in criminal and press law to their contribution to laying the foundations of international criminal law after 1945.

The main subject of discussion is the contribution of both lawyers to the development of innovative concepts for judging new types of crimes. The author points to the key achievements of Cyprian and Sawicki, such as: a) the concept of a criminal system and conspiracy – the correlation between the Anglo-Saxon formula of conspiracy and the provisions of the Polish Penal Code (1932), which allowed for the conviction of perpetrators from behind a desk (including Arthur Greiser and Ludwig Fischer); b) the implementation of the concept of genocide – the use of Raphael Lemkin's theory in trials before the NTN even before the formal adoption of the 1948 UN Convention; c) recognition of concentration camps as criminal organisations – a groundbreaking interpretation of the collective guilt of SS personnel. The text also emphasises the documentary value of their work. Thanks to criminal trials, unique evidence (testimonies, expert opinions) was collected, which remains a key source for historians of the occupation to this day. The work of Cyprian and Sawicki was the crowning achievement of Polish jurisprudence, combining legal rigour with a profound humanistic reflection on the collapse of ethics in National Socialism.

Keywords: Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki, German occupation of Poland, prosecution of German crimes in Poland, Supreme National Tribunal

Prawnicy-badacze – o roli Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego w badaniu i osądzeniu niemieckich zbrodni

Artykuł analizuje dorobek Tadeusza Cypriana i Jerzego Sawickiego – wybitnych prawników, którzy jako prokuratorzy Najwyższego Trybunału Narodowego (NTN) i członkowie polskiej delegacji w Norymberdze stali się pionierami badań nad niemieckim systemem okupacyjnym. Tekst rekonstruuje ich biografie, podkreślając ewolucję zawodową od przedwojennych specjalizacji w prawie karnym i prasowym po współtworzenie fundamentów międzynarodowego prawa karnego po 1945 r.

Głównym przedmiotem rozważań jest wkład obu prawników w wypracowanie nowatorskich koncepcji sądenia zbrodni nowego typu. Autorka wskazuje na kluczowe osiągnięcia Cypriana i Sawickiego, takie jak: a) koncepcja zbrodniczego systemu i spisku – korelacja anglosaskiej formuły *conspiracy* i zapisów polskiego kodeksu karnego z 1932 r., co pozwoliło na skazywanie sprawców zza biurka (m.in. Arthura Greisera czy Ludwiga Fischera); b) implementacja pojęcia ludobójstwa – wykorzystanie teorii Rafała Lemkina w procesach przed NTN jeszcze przed formalnym uchwaleniem konwencji ONZ z 1948 r.; c) uznanie obozów koncentracyjnych za organizacje przestępcze – przełomowa interpretacja winy zbiorowej personelu SS. Tekst podkreśla również walor dokumentacyjny ich pracy. Dzięki procesom karnym zebrano bowiem unikalny materiał dowodowy (zeznanie i ekspertyzy), który do dziś stanowi kluczowe źródło dla historyków okupacji. Działalność Cypriana i Sawickiego była szczytowym osiągnięciem polskiej judykatury, łączącym rygoryzm prawny z głęboką humanistyczną refleksją nad upadkiem etyki w narodowym socjalizmie.

Słowa kluczowe: Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki, okupacja niemiecka w Polsce, sądenie zbrodni niemieckich w Polsce, Najwyższy Trybunał Narodowy

Bibliografia

Akty prawne

Dekret z dnia 11 kwietnia 1947 r. o zmianie dekretu o Najwyższym Trybunale Narodowym, Dz.U. 1947, nr 32, poz. 143.

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r., Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9.

Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 31 października 1946 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu dekretu z dnia 22 stycznia 1946 r. o Najwyższym Trybunale Narodowym, Dz.U. 1946, nr 59, poz. 327.

Polski kodeks karny z 11 VII 1932 r. wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającymi i utrzymaniami w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego i rosyjskiego i skorowidzem, kom. Z. Sobolewski, A. Laniewski, Księgarnia Nakładowa, Lwów 1932.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz.U. 1949, nr 32, poz. 238.

Literatura

Andrejew I., Lernell L., Sawicki J., *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu części ogólnej*, Wydawnictwo Ministerstwa Sprawiedliwości, Warszawa 1950.

Bazyler M.J., Tuerkheimer F.M., *The Forgotten Trials of the Holocaust*, New York University Press, New York 2014.

- Case No. 3. *The Almelo Trial. Trial of Otto Sandrock and Three Others. British Military Court for the Trial of War Criminals, Almelo, Holland, on 24th–26th November, 1945*, [w:] *Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. 1, The United Nations War Crimes Commission by His Majesty's Stationery Office, London 1947: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/lmlp/Law-Reports_Vol-1/Law-Reports_Vol-1.pdf> [dostęp: 16 II 2026].
- Case No. 10. *The Belsen Trial. Trial of Josef Kramer and 44 Others. British Military Court, Luneburg, 17th September – 17th November, 1945*, [w:] *Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. 2, The United Nations War Crimes Commission by His Majesty's Stationery Office, London 1947: <https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1945.11.17_United_Kingdom_v_Kramer.pdf> [dostęp: 16 II 2026].
- Cyprian T., *Faktyczna i prawna sytuacja delegacji polskiej na procesie norymberskim*, [w:] *Norymberga – nadal otwarty rozdział historii. W XXX rocznicę wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, Ministerstwo Sprawiedliwości, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, Warszawa 1977.
- Cyprian T., *Obóz koncentracyjny organizacją przestępczą*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 1.
- Cyprian T., *Wehrmacht, zbrodnia i kara*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1971.
- Cyprian T., *Zbrodnie przeciwko pokojowi*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 3.
- Cyprian T., Sawicki J., *Agresja na Polskę w świetle dokumentów*, t. 1–2, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1946.
- Cyprian T., Sawicki J., *Ludzie i sprawy Norymbergi*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1967.
- Cyprian T., Sawicki J., *Materiały norymberskie. Umowa, statut, akt oskarżenia, wyrok, radzieckie votum*, Książka, Warszawa 1948.
- Cyprian T., Sawicki J., *Nazi Rule in Poland, 1939–1945*, Polonia, Warsaw 1961.
- Cyprian T., Sawicki J., *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów*, Książka i Wiedza, Warszawa 1965.
- Cyprian T., Sawicki J., *Nuremberg in Retrospect. People and Issues of the Trial*, Western Press Agency, Warsaw 1967.
- Cyprian T., Sawicki J., *Oskarżamy*, Wydawnictwo „Przełom”, Kraków 1949.
- Cyprian T., Sawicki J., *Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy*, E. Kuthan, Warszawa 1948.
- Cyprian T., Sawicki J., *Prawo polskie w walce z hitleryzmem i kolaboracjonizmem*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 11–12.
- Cyprian T., Sawicki J., *Procesy wielkich zbrodniarzy wojennych w Polsce*, Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, Warszawa 1949.
- Cyprian T., Sawicki J., *Przed trybunałem świata. Refleksje, wspomnienia, dokumenty*, cz. 1–2, Książka i Wiedza, Warszawa 1962.
- Cyprian T., Sawicki J., *Przestępstwa międzynarodowe*, Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, Warszawa 1948.
- Cyprian T., Sawicki J., *Siedem wyroków Najwyższego Trybunału Narodowego*, Instytut Zachodni, Poznań 1962.

- Cyprian T., Sawicki J., *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Instytut Zachodni, Poznań 1956.
- Cyprian T., Sawicki J., *Walka o zasady norymberskie (1945–1955)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956.
- Cyprian T., Sawicki J., Siewierski M., *Głos ma prokurator...*, Iskry, Warszawa 1962.
- Dziurok A., *Udział w organizacji przestępczej jako zbrodnia z dekretu sierpniowego*, [w:] *Dekret sierpniowy jako narzędzie rozliczeń z kolaboracją i zbrodniami niemieckimi okresu II wojny światowej*, red. A. Dziurok, P. Piątek, Instytut Pamięci Narodowej, Katowice–Warszawa 2025.
- Fijalkowski A., *Tadeusz Cyprian: Polish War Crimes Prosecutor and Photographer*, „Law and Humanities” 2021, vol. 15, issue 1.
- Finder G., Prusin A., *Justice behind the Iron Curtain. Nazis on Trial in Communist Poland*, University of Toronto Press, Toronto 2018.
- Gondek L., *Polskie Misje Wojskowe 1945–1949. Polityczno-prawne, ekonomiczne i wojskowe problemy likwidacji skutków wojny na obszarze okupowanych Niemiec*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1981.
- Greene J., *Sprawiedliwość w Dachau. Opowieść o procesach nazistów*, Świat Książki, Warszawa 2012.
- Grzebyk P., *Odpowiedzialność karna za zbrodnię agresji*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.
- Grzebyk P., Krzan B., Wierczyńska K., *Polski dorobek w zakresie międzynarodowego prawa karnego w latach 1918–2018*, Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2023.
- Grzebyk P., Tarnogórski R., *Siła prawa zamiast prawa siły. Ludwik Ehrlich i jego wkład w rozwój nauki prawa międzynarodowego oraz nauki o stosunkach międzynarodowych*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2020.
- Hirsch F., *Soviet Judgment at Nuremberg. A New History of the International Military Tribunal after World War II*, Oxford University Press, Oxford 2020.
- Historical Origins of International Criminal Law*, vol. 2, ed. M. Bergsmo, Cheah W.L., Yi P., Torkel Opsahl Academic EPublisher, Brussels 2014.
- Jasiński Ł., *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, przedm. P. Machcewicz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Gdańsk–Warszawa 2018.
- Joachimowski S., *Zorganizowana grupa i związek przestępczy (art. 258 § 1 KK)*, „Kwartalnik Krajowej Szkoły Sądownictwa i Prokuratury” 2018, z. 2 (30).
- Kłafkowski A., *Obozy koncentracyjne hitlerowskie jako zagadnienie prawa międzynarodowego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Królikowski M., *Odpowiedzialność karna jednostki za sprawstwo zbrodni międzynarodowej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011.
- Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. 1–2, The United Nations War Crimes Commission by His Majesty's Stationery Office, London 1947: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/lmlp/Law-Reports_Vol-1/Law-Reports_Vol-1.pdf>, <https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1945.11.17_United_Kingdom_v_Kramer.pdf> [dostęp: 16 II 2026].

- Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1944.
- Lubecka J., Jerzy Sawicki – przyczynek do biografii, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2025, t. 45, nr 1.
- Lubecka J., *Niemiecki zbrodniarz przed polskim sądem. Krakowskie procesy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Instytut Pamięci Narodowej, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2021.
- Marcinko M., *The Concept of Genocide in the Trials of Nazi Criminals before the Polish National Tribunal*, [w:] *Historical Origins of International Criminal Law*, vol. 2, ed. M. Bergsmo, Cheah W.L., Yi P., Torkel Opsahl Academic EPublisher, Brussels 2014.
- Norymberga – nadal otwarty rozdział historii. W XXX rocznicę wyroku Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, Ministerstwo Sprawiedliwości, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Warszawa 1977.
- Ratajczak A., *Profesor doktor Tadeusz Cyprian*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1976, z. 4.
- Rybicka M., *Prof. Tadeusz Cyprian. Toga i obiektyw*, „Życie Uniwersyteckie” [online], 7 I 2019 [dostęp: 15 II 2024]: <<https://www.uniwersyteckie.pl/sto-lat-uam/prof-tadeusz-cyprian-toga-i-obiektyw>>.
- Sawicki J., *Als sei Nürnberg nie gewesen. Die Abkehr von den völkerrechtlichen Prinzipien der Nürnberger Urteile*, Deutscher Zentraverlag, Berlin 1958.
- Sawicki J., *Cicha i głośna prawda sądownictwa*, cz. 1–4, „Bunt Młodych” 1934, nr 8–11 (57–60).
- Sawicki J., *Ludobójstwo. Od pojęcia do konwencji 1933–1948*, Księgarnia Wydawnicza „L.J. Jaroszewski”, Kraków 1949.
- Sawicki J., *De Nuremberg à la nouvelle Wehrmacht*, Editions „Polonia”, Varsovie 1958.
- Sawicki J., *Przed polskim prokuratorem. Dokumenty i komentarze*, Iskry, Warszawa 1961.
- Sawicki J., *Przestępstwo podżegania do wojny*, Warszawa 1951.
- Sawicki J., Wałowski B., *Zbiór przepisów specjalnych przeciwko zbrodniarzom hitlerowskim i zdrajcom narodu. Z komentarzem*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik” Kraków 1945.